

ז. „ידיעות מועילות“ או „עיצוב הרוח“? (א) התועלתנות וכשלונה

„הא לך מה שאני דורש: עובדות. אל ללמד את הילדים והילדות האלה אלא עובדות. עובדות בלבד דרושות בחיים. נטע בהם עובדות ועובדות בלבד, ושרש כל דבר אחר. תוכל לעצב את רוחם של בעלי שכל רק על-ידי עובדות: שום דבר אחר לא יעזור להם לעולם. זהו העקרון אשר לפיו מחנך אני את בני-ביתי, זהו העקרון אשר לפיו אחנך ילדים אלה. החזק בעובדות, אדוני.“

במלים אלה¹ פותח דיקנס את החלק הראשון של הרומן „עתות מצוקה“ (Hard Times, 1854), חלק שהוא מכנה בשם „זריעה“. ה„זריעה“ היא החנוך שאנו מחנכים את ילדינו. אחריה באה, בחלק השני, ה„קצירה“, קצירה שמסתיימת בצעקתה של צעירה אומללה שהיתה תוצרתו וקרבתו של חנוך זה: „יודעת אני רק זאת, אבא, ששיטתך ותורתך לא תצילני. על-ידיה הבאת אותי למצב זה. הצילני בדרך אחרת“; והאב רואה את „גאון לבו ונצחון שיטתו“ מוטל לרגליו כפגר מת.

אני יוצא מרומן זה, אעפ"י שהוא מוגזם בכוונה, מפני שהוא מציג לפנינו, בצורה מוחשית וקיצונית, את הסכנות הכרוכות בתורת-חנוך המצויה גם כיום. אמונה מופרזת בכח השכל ובערכו של שינון

(1) מובאים צ"י Dacey, בספר הנזכר להלן עמ' 139, כעדות על הקשר בין דיקנס לבין אנשי הכלכלה שבימיו.

עובדות כדי לאמנו; העלמות מדרישות הרגש ודכויו של כח הדמיון; הערכת החיים ותכליותיהם לפי מבחן התועלת המעשית בלבד — הלא מצויים סימנים אלה, אם במפורש ואם מתחת לסף ההכרה, בהשקפותיהם החנוכיות, ובמעשיהם החנוכיים, של רבבות אנשים, הן פשוטים והן בעלי השפעה. לפני שנעיין בשורשה העיוני של ההשקפה כדאי לעמוד אפוא על כמה נקודות אפניות לפי תיאורו של דיקנס.

§ 2

(א) האישיות המרכזית

„תומס גרדגרנד, אדוני, איש הממש, איש עובדות וחישובים. איש המתכן את מעשיו לאור העקרון ששנים ושנים מהווים ארבעה ולא יותר, ואשר אין לשדלו שהם יותר על-ידי שום דבורים. תומס גרדגרנד, אדוני, פשוטו כמשמעו תומס; ובכיסו מדה ומאזנים ולוח החישוב, והוא מוכן לשקול ולמדוד כל חבילה של טבע האדם ולומר לך בדיוק את שוויה. כאן ענין של מספרים גרידה, אריתמטיקה פשוטה.“ (פרק ב', עמ' 2, הוצאת Everyman)

(ב) חנוך בבית-ספר

„ילדה מספר 20“ אמר מר גרדגרנד, בציינו באצבעו: „אין אני מכיר ילדה זו. מי ילדה זו? .. מי אביך? מהו עושה?“ „הוא עובד בסוסים, אדוני.“

„מילא ... תני לי הגדרה של סוס.“ (הילדה נבהלה מדרישה זו.)

„ילדה מספר 20 אינה יודעת להגדיר סוס ... ילדה מספר 20 חסרת עובדות בנוגע לבעל-חי מצוי שבמצוי.“ (הוא פונה לילד.) „אתה, ילד! הגדר סוס.“

„בעל ארבע רגלים; אוכל עשב; ארבעים שן, ובכללן עשרים וארבע טוחנות, שתים כלביות, ושתיים עשרה חותכות; משיר אדרתו באביב, באדמת-בצה גם את טלפיו; טלפים קשים, אך זקוקים לנעלי ברזל; גיל מופר על-ידי סימנים בפה, וכו' וכו'.

"ילדה מספר 20", אמר מר גרדגרנד, "מעכשיו תדעי סוס מהר". (פרק ב', עמ' 3—4)

ג) עובדות וחנוך הטעם
נכנס אדם אחר (והוא פקיד ממשלתי) ואומר: "מצוין! הרי לנו סוס. עכשיו אשאל אתכם: וכי הייתם מכסים קירותיו של חדר בתמונות סוסים?"
(מחציתם קוראים "הן" ומחציתם, בראותם את פני השואל, קוראים "לאו". רגעים של מבוכה.) השואל משיב:
"אסביר לכם למה לא. וכי כעובדה ראיתם מימיכם סוסים מהלכים על קירותיו של חדר?"
(מחציתם קוראים "הן, אדוני", ומחציתם "לאו").
"ברור שלא", אומר ההוא, ומפנה פנים זועפות לאומרים "הן".
"ובכן דעו לכם, אסור לראות בשום מקום מה שאינכם רואים כעובדה: אסור שיהיה לכם בשום מקום מה שאין לכם כעובדה. מה שנקרא טעם אינו אלא עובדה בשני השם".
מר גרדגרנד נענע בראשו לאות הסכמה.
"זה עקרון חדש, תגלית, תגלית גדולה", קרא ההוא.
"עכשיו אבחון אתכם עוד פעם. נניח שהתכוונתם לרפד חדר. האם הייתם משתמשים בשטיח המצוייר בפרחים?"
(מאחר שהתחילו להאמין אמונה כללית שהתשובה "לאו" התאימה ביותר לאדון נכבד זה, תשובת הרוב החזקה היתה "לאו". רק נחשלים אחדים אמרו "הן", וביניהם הילדה שהכרנו.)
"ילדה מספר 20", קרא האדון, "וכי באמת תרפדי את חדרך, או חדר בעלך — אילו היית מבוגרת והיה לך בעל — בצוירי פרחים? למה היית עושה כך?"
"מפני שאוהבת אני פרחים" השיבה הילדה.
"ומשום כך תשימי עליהם שולחנות וכסאות, ותדריכי עליהם אנשים ונעליהם הכבדים?"

„אך לא יזיק להם, אדוני. פרחים אלה לא יוכתשו או יבלו. הם ציורים של דברים יפים ומלבליים, והייתי מדמה...“
 „כך? אך אסור לדמות!“ קרא ההוא, ושמח שהגיע באופן קל כל-כך לעצם הענין. „זהו! אסור לך לעולם לדמות.“
 „נכון“ אמר גרדגרנד בקול רציני, וחזר על דבריו: „אסור לך לעשות דבר כזה.“

„עובדות, עובדות, עובדות.“ אמר הראשון. „עובדות, עובדות, עובדות, עובדות“ חזר גרדגרנד. „בכל ענין וענין“, אמר הראשון, „עליך להיות מנוהלת ומודרכת על-ידי עובדות. מקוים אנו שלא יארכו הימים ותהיה לנו מועצה של עובדות, והיא תורכב מפקידי-ממשלה גבוהים הממונים על עובדות, והם יכריחו את הקהל להיות קהל של עובדות, של עובדות ועובדות בלבד. עליך לזרוק אחרי גוך את המלה דמיון. אין לך ולה שם ענין. לא יהיה לך, בשום דבר שבשימוש או בנוי, מה שיכיל סתירה בעובדות. אינך דורכת על פרחים כעובדה; אין להרשות לך לדרוך על פרחים בשטיחים. אינך מוצאת שצפרים ופרפרים באים מעבר לים ומקננים בכלי-החרס שלך; אין להרשות לך לצייר צפרים ופרפרים מעבר לים על כלי-החרס. אינך רואה בעלי ארבע רגלים עולים ויורדים על הקירות; אסור שתהיינה תמונותיהם על הקירות. עליך להשתמש, לשם כל המטרות האלה, בצרופים ואפונים (בצבעים ראשוניים) של תבניות מתימטיות שחלה עליהן ההוכחה והמופת. זאת התגלית החדשה. זה טעם.“ (פרק ב', עמ' 5—6)

(ד) החנוך הביתי

(מר גרדגרנד חזר הביתה, ובדרך רואה ילדים נדחקים מסביב לאוהל של קרקס נודד ומתאמצים לראות דבר-מה דרך הסדקים. ביניהם, לתמהונו, בניו שלו!)

„אתם! אתם שפתוח לפניכם כל חוג המדעים; אתם שאפשר לומר עליכם שאתם גדושים עובדות; אתם שהתחנכתם לדיוק

מתימטי — אתם כאן, במצב נבזה זה ! אני נדהם !
„התעייפתי, אבא. מכמה זמן התעייפתי“ אמרה הילדה.
„התעייפת ? ממה ?“ שאל האב התמה.

„איני יודעת, אפשר מהכל“.

„אל להוסיף מלה. את ילדותית. לא אשמע עוד“.

(באים הביתה, והגברת גרדגרנד שואלת מה קרה.)

„נסינו להציץ בקרקס ואבא תפש אותנו“.

„כן“, אמר מר גרדגרנד. „לא יכולתי להתפלא יותר אילו

ראיתי אותם קוראים דברי שיר !“

„ווי, ווי“ נאנחה האם. „איך יכולתם לעשות כזה ? אני תמהה

ממש... כאילו אי-אפשר היה לכם להסתכל באספי הצדפים

והמתכות שהכינונו בשבילכם ולא בקרקס. אתם יודעים שאין

מורים לעסקי קרקסאות ואין ארונות-ראווה לקרקסאות ואין

הרצאות על קרקסאות. מה תוכלו אפוא לרצות לדעת על

קרקסאות ? אני בטוחה שיש לכם די לעשות, אם זה מה

שחסר לכם. אני לא הייתי יכולה לזכור את שמותיהן של

מחצית העובדות שעליכם לדעת“.

„משום כך דוקה !“ אמרה הילדה, והבליטה את שפתיה.

„אל להגיד לי זאת, שהרי כך אי-אפשר“, השיבה האם. „לכו

מיד ועסקו במדע-לוגיה“.

(האב משוחח על המאורע עם אורח.)

„הנני מוטרד מאוד על-ידי מה שקרה. כמו שאתה יודע,

הקדשתי את עצמי באופן שיטתי לחנוך השכל של בני משפחתי.

השכל, כמו שאתה יודע, הוא הכושר היחיד הראוי לחנוך.

אולם מהדבר הבלתי-צפוי שקרה היום — אף-על-פי שאינו

חשוב — נדמה שנכנס משהו לרוחם של ילדי שלא היה מיועד

אף פעם להתפתח שם, משהו שאין לשכלם חלק בו... השאלה

היא : מה מקורה של סקרנות נבזית זו ?“

„אני אגיד לך“, אומר האורח. „כח-דמיון בטל“.

„אני מקוה שלא“, השיב איש־המעשה. „אולם מודה אני שכך עלה גם במוחי... שמא איזה מורה או משרתת רמוז להם על משהו? שמא קראו משהו? שמא, על אף כל זהירותי, התגנב לתוך הבית איזה ספר של ספורים בטלים. הלא ברוחות שהתאמנו מילדותם התאמנות מעשית במדה ובמשורה, ענין כזה לא ייתכן, לא ייאמן.“ (פרק ג', עמ' 10—11; פרק ד', עמ' 15—17)

ה) ההתפלאות (הסקרנות) מקור הרע לפני חצי־תריסר שנים שמע האב את הילדה פותחת בשיחה עם אחיה במלים אלה: „טום, אני מתפלאת ותאבה לדעת¹“. נכנס מיד בדבריה ואמר: „בתי, אין להתפלא לעולם²“. בזה הגרעין של האמנות והסוד המיכאניים של חנוך השכל מבלי להכפף ולהזקק לתרבות הרגשות וההפעלויות. אין להתפלא לעולם. גמור את הכל על־ידי הצירוף, החיסור, הכפל והחילוק, ואל להתפלא. תן בידי תינוק זה שלמד זה עכשיו ללכת ברגליו, אומר מר חנק־ילד³, ואני לוקח על עצמי להשגיח על כך שלא יתפלא. (פרק ח', עמ' 43)

ו) מספרים ורגש

(הילדה מספרת על שעור של מר חנק־ילד.)

„היום הסביר לנו את טיב ההצלחה (פרוספריטי“) הלאומית... אמר ככה: „חדר למודים זה הוא לאום. בלאום זה יש חמישים מיליון לירות. האין זו אומה מצליחה? ילדה מספר 20, וכי אין זו אומה מצליחה, וכן אין את במצב מצליח?“

(1) I wonder. קשה לתרגם מלה זו, והכוונה היא לפעולה חפשית של הסקרנות וכח־הדמיון. (הביטוי הקלאסי: „משתאה לדעת“ יצא כנראה מן השימוש.)

(2) Never wonder

(3) Choakumchild שם המבטא את דעתו של דיקנס על המורה הטפסי של השיטה הגידוניה. דוגמאות היסטוריות ניתנות בספר הידוע של ההאמונדים, The Bleak Age (Pelican, 1947), פרק ט'.

„ומה אמרת?“

„אמרתי שאין אני יודעת. חשבתי שלא יכולתי לדעת אם העם מצליח או לא, או אם אני במצב מצליח או לא, אילולא ידעתי בידי מי הכסף, ואם משהו ממנו בידיים שלי. אבל הענין לא היה כך, וטעיתי.“

„אמנם טעית טעות גדולה.“

„כן, גברתי, וכך אני יודעת עכשיו. אז אמר מר חנק-ילד שינסה אותי עוד פעם. אמר: „חדר למודים זה עיר עצומה, ובה מיליון תושבים, ומהם בכל שנה מתים מרעב רק עשרים וחמשה. מה דעתך על אחוזים אלה?“ ואני אמרתי שחשבתי שלא איכפת לאלה שמתו מרעב אם אחרים היו מיליון או מיליון מיליונים. וגם בזה טעיתי.“

„אל נכון טעית.“

„ואז אמר מר חנק-ילד שינסה אותי עוד פעם אחת. אני מוצא, אמר הוא, על סמך סטטיסטיקה מדויקת, שמתוך מאה אלף איש הנוסעים נסיעות ארוכות בים, רק חמש מאות נטבעו או נשרפו חיים: הסבירי לי את מספר האחוזים. ואני אמרתי — ובכתה בכי גדול בזכרה את טעותה העצומה — אני אמרתי שאיננו כלום.“

„לא כלום?“

„לא כלום לקרובים של הנטבעים והנשרפים. לא אלמד לעולם, והצרה היא שאף-על-פי שאבי האומלל רצה כל-כך שאלמד, ואף-על-פי שגם אני רוצה ללמוד שהרי כך רצה הוא, אני מפחדת שאין הלימוד לפי טעמי.“ (פרק ט', עמ' 50—51)

(ז) האדם והמכונה

יש כך וכך מאות ידים בבית-חרושת זה; כך וכך מאות כח-סוס. ידוע, עד ליכולתו של משקל קילו אחד, מה בכחה של המכונה לעשות. ואולם לא כל עושי החישובים של החוב הלאומי יכולים לקבוע את הכח לרע או לטוב, לאהבה או

לשנאה, לקלקול המדות הטובות עד שיהיו לרשע או להשבחתן של המדות הרעות, ברגע מן הרגעים בנשמתו של אחד ממשרתי המכונה ההיא, יהיו פניהם שקטים שבשקטים ופעולותיהם מודרכות ומונהגות כהוגן. במכונה אין שום סוד; אך בהם, ואף בנמוכים ביותר שביניהם, סוד אין חקר. נשכח-נא את האריתמטיקה שלנו והיא מיועדת לדברים חמריים, ונדריך-נא את הכחות הנעלמים ההם על-ידי אמצעי אחר. (פרק י"א, עמ' 61—62)

§ 3

נשים את הרומן של דיקנס הצדה ונראה את השיטה עצמה ואת שורשיה הפילוסופיים.

פולחן „הידיעות המועילות“ בזמן החדש קשור בשמו של ירמיהו בַּנְתָּם (1748—1832), ושימש תפקיד חשוב במלחמה המעשית נגד השמרנות החברתית והמדינית. בַּנְתָּם היה מעיקרו לא פילוסוף עיוני אלא מתקן מעשי. שדה פעולתו הראשוני היה המשפט, והעז להרים יד בכסא כבוד זה ולשאול על כל חוק וחוק, על כל מנהג ומנהג, האם טוב ומתקבל הוא או לא. כך בקש לעקור מן השורש כל הרקוב והמיושן שבסדרי החברה. אולם קרה לו כגורל נביאים אחרים ולא הוכרה גדולתו בזמנו ואף לא בארצו¹. ספרו הראשון יצא (אמנם בעילום השם) כבר בשנת 1776, ספרו „מבוא ליסודות המוסר והתחוקה“ (שנדפס בשנת 1780) בשנת 1789. ואולם אפילו אחרי ההדפסה בצרפת (1802) של תרגום „המסכתות על התחוקה האזרחית והפילילית“ לא זכה בַּנְתָּם לפרסום באנגליה; ורק כעבור עוד כמה שנים, כשהגיע לששים, התודע (1808) ליימס מיל וקנה לו תלמיד-חבר שריכוז סביבו קבוצה של צעירים מוכשרים שהוו את ה„אסכולה“

1) כבר בתיאורו של הזליט „רוח התקופה“, פרק א'; ועי' במיוחד בספרו של E. Halévy (1901) *La formation du radicalisme philosophique*. (= *The Growth of Philosophical Radicalism*, 1928). קיצור בספרו (Penguin) *A History of the English People in 1815*, כרך שלישי, עמ' 205 ואילך.

המפורסמת הנקראת בשם „תועלתנית“. שם זה נקבע לפי טיב השאלה ששאל בנתם בבדקו את ספר החוקים הישן. שהרי חרב חדה התנופפה בידיו של בנתם הצעיר כאשר נגש לחוק מן החוקים, והיא השאלה: האם הוא מועיל; ואם מצא שאינו מועיל, גזר עליו כליה. השאלה היתה שימושית גרידה בלי שום התחשבות בקשיים העיוניים הכרוכים בה, אף-על-פי שבהקדמה לספרו השני, והוא ה„מבוא ליסודות המוסר והתחוקה“, הוא מסביר את האיחור בהופעת הספר במה „שמצא את עצמו בלא יודעים בפניה בלתי-צפויה של המבוך המטפיסי“. בכל אופן, אין הספר אלא, לפי הודאת המחבר, מבוא לתכנית של ספר חוקים פלילי; ומכאן ברור שה„מוסר“ טפל וה„תחוקה“ עיקר. כך הגישה פשטנית ומעשית, לא עיונית ופילוסופית; ואולם אף-על-פי-כן התקשרה בזרם פילוסופי מפורסם והתחזקה על-ידיו.

זרם זה הוא הסמוך על שמו של לוק, ושני טעמים לדבר. מבחינה אחת נטה לוק בכל עבודתו, הן בתחום המטפיסיקה, הן בתחום תורת החברה, למדוד את הכל, ואפילו את המחקר הפילוסופי עצמו, לפי מבחן התועלת לצרכי החיים. „מועיל לדעת את היקף השגתנו“; „חקירת השכל נעימה ומועילה“; „יכלתנו מותאמת למצבנו ולצרכינו“ — כך קוראים אנו בראשי הסעיפים של פרק המבוא ל„מסה“. „מועיל למלח לדעת את ארכו של החבל בו הוא משתמש, אף-על-פי שלא יוכל למדוד בו את מצולות הים... אין זה מעניננו בעולם הזה לדעת את הכל, אלא רק את הדברים הנוגעים לדרכנו בחיים“ (א, א, 6).

כך הדעת משמשת לנו משען שימושי. כמו החושים, ניתנה לנו הדעת כדי לעזור לנו להתקיים; וכשבא לוק, בספר „מחשבות על החנוך“, להעריך את ערכם של הלמודים השונים, קנה-המדה הוא על-פי-רוב התועלת לחיים.

ואולם מלוק נבע גם רעיון שני. בשבילו השכל „נייר חלק“. יוצא (או כך נדמה היה ליורשיו) שהחנוך כל-יכול. הלא (כך נדמה היה) כל רעיון וכל הרגל מוצאו מן החוץ. נשמור אפוא על-ידי החנוך

על הבא מן החוץ, והרי כל הפנים — כלומר, אפיו של האדם —
בידינו!

כך נדמה היה, ותולדות הפסיכולוגיה הקרויה בשם לוקיאנית
עדות חיה לכך. הפסיכולוגים הצרפתים מדור ההשכלה ציירו את
גידולה האטי של הנפש כצביעתו של פסל על-ידי אמן; כלומר, ככולו
הוספה מן החוץ, הוספה התלויה בנו. הפסיכולוגים האנגלים לקחו
את הרעיון של שיתוף המושגים (מסה ב', ל"ג, מהדורה רביעית)
והסבירו על-ידיו את כל תהליכי המחשבה, כאילו אין בהם אלא משום
הרכב מיכני של יסודות הניתנים מן החוץ. אמנם לוק עצמו כינה את
שיתוף המושגים "משהו בלתי הגיוני" (§ 1) וראה בו "מדרגה של
שג עוון" (§ 4), ואף השתמש בו לא כדי לבאר את טיבה של
הידיעה אלא להפך, את טיבה של הטעות. ואולם בין כך ובין כך.
נעלם אותו חלק מתורתו של לוק המדגיש את כחות הנפש העצמאיים
(ה"החזרה"). הובלט רק היסוד של ה"תחושה"; וכך נודע לוק, שלא
בצדק, כאבי האסכולה ה"חושנית" כאילו ה"נסיון" שדגל בו הכיל את
התחושה בלבד.

התוצאה למעשה היתה שיטה פסיכולוגית שהיא מעין "כימיה
רוחנית". לפיה מצויים באדם יסודות נפשיים פשוטים, ובכח המחנך
להרכיבם ולצרפם כאוות-נפשו. למשל, בידי המחנך לקשור בשכלו
של הילד קשרי מושגים כאלה שאָשרוּ שלו ואָשרוּ של הצבור יהיו
לענין אחד. כח דומה ניתן גם בידי המחוקק. הוא מדריך ומעצב את
האזרח המבוגר על-ידי שיתוף מושגים הנוצר ע"י שיטת הענשין
שהוא קובע.

מתברר אפוא שהכל ניתן בידי החנוך, הן החנוך האישי, הן
החנוך הצבורי, ואין תימה שנודעו התועלתנים של המאה התשע-עשרה
כבני "המפלגה המשוגעת לחנוך"¹.

§ 4

אולם לא חסרו להם גם דברי בקורת. כבר ברבע הראשון

של המאה התשע-עשרה הוציא הסופר והמבקר המובהק וויליאם הזליט את ספרו „רוח התקופה“ (1825). הספר פותח בתיאור מאלף של בנתם כקובע את מהות התקופה כולה. בשביל הזליט הרי בנתם ביסודו איש העובדות וענינו המרכזי עקרון התועלת; והוא צד עובדות וטחנן לטובת עקרון זה (שלא המציא אלא מצא והדגיש) מ ב ל י ל ה ת ח ש ב ע מ ט ב ע ה א ד מ . בזה (לדעת הזליט) ליקויו. ביחד עם כל משפט קדום הכה בנתם גם כל דמיון, כל הפעולות, כל רגש וכל נטייה נפשית מקורית. את כל החיים, הן להלכה והן למעשה, העמיד על השכל המת והחשבון הקר. ואולם (טוען הזליט) אין התועלת סיפוקו היחיד של האדם, ואין האדם ברייה הגיונית בלבד, ואין עולמו מתנהג אך ורק לפי הגיון וחשבון.

§ 5

מנקודת מבט צבורית היו התועלתנים לא רק „רדיקליים“ אלא גם „אינדיבידואליסטים“, ומענין לעקוב, בספרו המופתי של המומחה לתורת המשפט דיסי (A. V. Dicey) „על החוק ודעת הקהל באנגליה בתוך המאה התשע-עשרה“, אחרי שלבי ההתפתחות היורידית במשך המאה. דיסי מראה איך נשתנו פני הדברים עד שרוח התיקון הבנתמית, שהיתה מעיקרה אישנית (אינדיבידואליסטית) ואנוכינית, עברה לתחוקה „סוציאליסטית“ ו„קולקטיביסטית“. מה שקרא הרברט ספנסר „הריב המפורסם של המאה“, והוא „האדם נגד המדינה“¹, הוכרע סוף-סוף, לכל הפחות במה שנוגע לארגון המשפטי של החברה, לטובת המדינה; וצד זה של הבנתמיות שקע.

ואולם גם צד אחר לבנתמיות והוא הצד שהודגש בבקורת הסופרים. וכי ניתן האדם אך ורק לחישובים; וכי נקבעה התנהגותו רק לפי חוקי ההגיון? ומה על דרישות הרגש והיופי; מה על האמנות, על השירה, על הדת? ספקות אלה דוחפים את עצמם יותר ויותר דרך כל הצנורות האפשריים, והם מופיעים בכמה דיונים ושיטות שהם לכאורה רחוקים מהם בהחלט. מעיקה בעיקר שאלת הדת, ובמיוחד

(1) The Man versus the State (1884)

בקשר למדעי האדם והחברה. אפילו הרברט ספנסר עצמו מצא צורך, בחלק א' של ספרו "יסודות ראשונים" (1862), לטפל ב"נעלם שאינו ניתן לידיעה" שהוא לדעתו יסוד הדת ורגש המיסטורין, והדבר בולט במיוחד במורם ורבים של כל חוקרי החברה והוא הצרפתי אוגוסט קונט (1798—1857). קונט שהמציא לא רק את המלה "סוציולוגיה" שאימצו להם אחר-כך מיל וספנסר אלא גם את השם "פויטיבי" (=חיובי) שסימל את אפיה הבולט של התקופה כולה, הרגיש כל כך בחשיבות המרכזית של הדת בחיי האדם עד שמצא הכרח ליצור דת חדשה. אמנם ביטל את התיאולוגיה המצויה. בשבילו התפיסה התיאולוגית היא הנמוכה ביותר בהתפתחות הדעות בכלל. שלישה שלבים (לדעתו) במחשבה, שלב תיאולוגי, שלב מטפיסי, שלב "חיובי". הראשון מבין את כל הנעשה כתוצאה ישרה של פעולה רצונית אישית (כגון של האל), השני כתלוי ביסוד מופשט (כגון "רוח" או "מרץ" או ישות מטפיסית אחרת). השלישי חדל מליצור יסודות "דמיוניים". הוא בודק וממיין עובדות "חיוביות", ו"מבאר" עלידי תיאורן וקישורן בלבד. וכך גם הדת צריכה להיות "חיובית". כלומר, מורכבת מעובדות ממשיות. ואולם אין (לדעת קונט) עובדה ממשית יותר מהאנושות כאורגניסם אחד החי וקיים במשך הזמן כולו, ואנושות זו היא מעין הברכות האמתי שלפניו נכרע ברך ונעבוד.

כך חשב קונט להשביע את רצונם גם של המדע וגם של הרגש; ולטובת הרגש הקים כנסייה מאורגנת על מצוות ותפילות וחגים ומועדים וסדרי פולחן ממש. בכנסייה זו בּוֹטְלָה הגישה האישנית. מגמתה חברתית: "עקרונה האהבה, בסיסה הסדר, ותכליתה ההתקדמות"; ועובד האלהים של הדתות המקובלות הוטל עליו לפי דת קונט לא רק לשרת את בני-האדם אלא גם לעבוד את רעיין האנושות¹.

(1) המבוא הנוח ביותר למשנתו של קונט הוא "הסקירה הכללית" שהקדים הוא עצמו לארבעת הכרכים של ספרו העיקרי, ושנתפרסמה (ונותרגמה) גם לחוה. על דת האנושות עי' במיוחד ספרו של Pringle-Pattison, *The Idea of God*, פרק ז'—ח'; והשווה *The Social Philosophy and Religion of Comte*.

אם האנושות של קונט תחליף מדעי יותר מהנעלם של ספנסר לאל של המסורת לא עלינו לקבוע כאן. החשוב הוא ששני המגינים הגדולים במאה שעברה על המדע המאורגן והרואים את עטרת המדע במדעי החברה, מצאו צורך להקיף בהשקפת-עולמם מה שאינו כלול כרגיל בתחומי המדע, ומה גם בתחומי המדע „החיובי“.

§ 6

„מדע חיובי“ זה היה גורם מכריע בקביעת הדעות של המאה. התועלתנים מהאסכולה של בנתם יצאו מדרישות חברתיות וכלכליות והתבססו על ההיסטוריה והמשפט. אך בינתיים התחוללה תנועה עצומה בגילוי סודות הטבע. הכימיה והפיסיקה, הגיאולוגיה והביולוגיה, צעדו צעדים ענקיים קדימה, וה„עובדות“ חרגו רחוק רחוק מתחום החישוב והמסחר והקיפו עולמות שבנתם לא ידעם. אין פלא אפוא שהופיעה דרישה שהחנוך יתבסס על ידיעת עובדות אלה. דרישה זו קשורה במיוחד בשמו של הרברט ספנסר (1820—1903).

ספרו של ספנסר על החנוך (1861) מכיל ארבע מסות שהופיעו בין 1854 ו-1859, ובכל אחת מהן רעיונות חשובים שנשתרשו במדה כזו עד שמתקבלים הם כיום כמובנים מאליהם. אם מוסכם היום כי הוראת הפסיכולוגיה וההיגיינה הכרחית בבית-הספר; כי יש מוקדם ומאוחר בלמודים השונים המקביל לשלבי ההתפתחות הטבעיים של הילד; כי חלק חשוב בחנוך המוסרי הוא ציון התוצאות הממשיות של מעשינו; כי אין לוותר בתכנית הלמודים על מדעי הטבע — הרי לגילויין, או לפרסומן ברבים, של אמתות פדגוגיות אלה וכיוצא בהן חייבים אנו תודה לספנסר. אין ספק שעשה ספנסר גדולות בהפראת המחשבה החנוכית של דור שלם בכל הארצות, והבלתי-נאורות בכלל.

ואולם שאלה אחרת היא אם היסוד שלו בריא. היסוד הוא הערצה של מדעי הטבע, שיטתם, דרישותיהם והשפעתם, המגיעה לידי

מאת E. Caird (1885), וכן Stoic, Christian and Humanist מאת G. Murray (1940).

שגרה פולחנית ממש. בשבילו היו מדעי הטבע חזות הכל. אינו אומר, לפי הנסוח שנסחתי אני כרגע, שאין לוותר בתכנית הלמודים על מדעי הטבע. הוא אומר שמלבד מדעי הטבע אין בכלל למוד. מדעי הטבע הם הלמודים היחידים שנודע להם ערך ממשי; ונדוע להם ערך מפני שהם, והם בלבד, מועילים לצרכיהם ודרישותיהם של החיים.¹ וכך נדחקים אנו שוב לתוך עולם של עובדות, ולא עובדות סתם אלא עובדות "מועילות" במובן מיוחד. שהרי בעיני ספנסר לא כל העובדות חשובות. עובדות ההיסטוריה, למשל (מלבד אלה שאפשר לבנות עליהן את הסוציולוגיה), אינן (לדעתו) חשובות ואינן שוות; ולמה? מפני שאינן מועילות לחיים. רק המועיל לחיים בעל ערך הוא, ורק אותו יש ללמוד וללמד.

אמנם שאלת האמנות מטרידה את ספנסר, אך גם כאן הוא רואה את מדעי הטבע. שהרי, לדעתו, במדעי הטבע נעוצה כל אמנות נעלה; ומבחינה הנכונה של האמנות אינו אלא נאמנותה לעובדות הטבע. האמנות הציורית של הסינים, למשל, מגוחכת היא מפני שאינה נאמנה לחוקי הפרספקטיבה המדעיים! האמת המדעית היא כל-שליטה אפילו במוסיקה; ואוי לו לשר שיר שאין מילותיו מתאימות למנגינתו! וכך המדע השורש לכל פעילות האדם, וספנסר קובע בתקיפות:

«מאחר שאמתותיו הכרחיות הן ונצחיות, הרי המדע כולו ענינה של האנושות כולה במשך הזמן כולו. גם כיום וגם בעתיד הרחוק ביותר, הריהו בהכרח חשוב לאין ערך לתיקון התנהגותם של בני-האדם גם שיבינו את מדע החיים, הפיסיים, השכליים והחברתיים, וגם שיבינו את כל שאר המדעים כמפתח למדע החיים»².

§ 7

כידוע הקדיש ספנסר את כל חייו הארוכים למדע החיים והחברה המבוסס על המדעים הטבעיים, ואסף ומיין עובדות, ובנה

(1) ערך אחר, והוא גם פתח לגישה אחרת לחנוך, מסומן להלן עמ' 184; ואולם אין בכך דעתו או מגמתו של ספנסר.
(2) עמ' 43, הוצאת Everyman.

עליהן הכללות, והטביע את הכל בשיטה מקיפה.

ואולם שיטה זו עצמה היא היא המעוררת שאלה, שאלה שנוסחה יפה באוטוביוגרפיה¹ של מי שהיתה ידידתו הצעירה, ולפי עבודתה המדעית גם תלמידתו הנאמנה, של ספנסר, ואולם בסוף ימיה נתגלתה כבעלת ספקות רציניים בדבר עצם רעיונו המרכזי: "האם בכלל אפשרי הוא שיהיה מדע של הארגון החברתי כמו שיש לנו מדע של מיכניקה או מדע של כימיה, מדע המאפשר לנו להגיד מראש מה שיקרה, ואולי לשנות את התוצאה על-ידי פעולה מתאימה שנעשה אנו, או נשדל אחרים לעשות? ועוד, אם נניח שיש, או שיהיה, מדע של חברה כזה, האם כשרונו של האדם לגלות תגליות מדעיות הכשרון היחידי שנדרש לשם הארגון החדש של החברה לפי אידיאל? או שמא יש לנו צורך בדת לא פחות מאשר במדע, באמונה רגשית לא פחות מאשר בסקרנות שכלית?" (מדברי ההקדמה, עמ' 16)

אחרי מותו של ספנסר (1903) כתבה הגב' ווב, והיא בת ארבעים וחמש, כמה סעיפים ביומנה שכדאי לעיין בהם. הם ארוכים (עמ' 54—57) ואין אפשרות להביאם בשלמותם. הם מבטאים את רגשי ההערצה שהרגישה לידיד ולמורה המנוח ששעבד את עצמו, במסירות מופתית, למטרה האצילה של גילוי האמת, ואולם אף-על-פי כן "נכשל במבחנים הקשים יותר של החיים" ולא זכה להיות לעוזר בשעות ההן אפילו לעצמו, ומה גם לאחרים. אכזבה זו, היא כותבת (57), "הגדילה את בחילתי בפני המוסר התועלתני על כל מיניו השונים, בפני כל נסיון להשתמש בשיטת המדע לגבי התכלית של המציאות בניגוד לתהליכיה. אי-הצלחתו (של ספנסר) להגיע לשכבות הגבוהות יותר של ההתנהגות וההרגשה הביאה אותי לידי ההכרה גמורה בפשיטת-הרגל של המדע כשהוא מנסה להבין את הסבה או את התכלית של מציאות האדם".

§ 8

המלים קולעות ומסמנות את הקשי שהתעורר באופן מיוחד

במאה זו לאחר ההצלחה העצומה של המדע במאה שעברה ; ויצוין-
נא שהן חלות לא על מדעי הטבע כמדעי הטבע, אלא על מדעי הטבע
כמפתח למדעי האדם. מה שהרגישו סופרים כגון וורדסוורת ודיקנס
בא כאן לידי ביטוי עיוני אצל החוקרת המדעית של חיי החברה דוקה.
מדעי הטבע כבודם במקומם, אך ספק הוא אם בכחם לצאת מגדרם
ולקבוע דרך גם למדעי האדם.